

HODNOTA POZNANIA A HODNOTA POROZUMENIA¹

MARTIN NUHLÍČEK

Katedra filozofie a dejín filozofie, Filozofická fakulta,
Univerzita Komenského v Bratislave, Slovenská republika, martin.nuhlicek@uniba.sk

PŮVODNÍ VĚDECKÁ PRÁCE ▪ OBDRŽENO: 22. 5. 2018 ▪ PŘIJATO: 3. 9. 2018

Abstrakt: Názor, že poznanie je hodnotné, tvorí kľúčový predpoklad epistemológie. Vo svojej klasickej podobe je vyjadrený komparatívnou tézou, že poznanie je hodnotnejšie než pravdivá mienka. Rôzne teoretické pokusy o vysvetlenie hodnoty poznania však doteraz neboli definitívne úspešné. Môže za to najmä tzv. problém pohltenia, v dôsledku ktorého akýkoľvek konštituent poznania nad rámec pravdivej mienky nemôže byť zdrojom hodnoty poznania. Časť autorov preto obracia pozornosť k fenoménu porozumenia, ktoré označujú za primárnu epistemickú hodnotu, pričom skúmanie hodnoty poznania odsúvajú do úzadia. V tejto situácii spočíva možné riešenie problému hodnoty poznania v odmietnutí predpokladu, že vysvetlenie hodnoty poznania musí byť univerzálne. Tým sa otvára priestor pre pluralistické koncepcie, ktoré rozličným poznatkom pripisujú odlišné druhy hodnôt.

Kľúčová slova: epistemológia cností; hodnota poznania; hodnotový pluralizmus; Menonov problém; porozumenie; problém pohltenia

THE VALUE OF KNOWLEDGE AND THE VALUE OF UNDERSTANDING

Abstract: The view that knowledge is valuable is a key assumption in epistemology. In its classical form it is expressed as the comparative claim that knowledge is more valuable than true belief. However, various theoretical attempts to explain the value of knowledge have not been definitively successful. A major obstacle is the so-called swamping problem, which results in the conclusion that no constituent of knowledge beyond true belief can be a source of the value of knowledge. Some authors, therefore, turn attention to the phenomenon of understanding, which is referred to as the primary epistemic value, and the exploration of the value of knowledge is put aside. In this situation, it is possible to address the problem by rejecting the assumption that the explanation of the value of knowledge must be universal. This opens up space for pluralistic conceptions that attribute different values to different kinds of knowledge.

Keywords: Meno problem; pluralism of values; swamping problem; understanding; value of knowledge; virtue epistemology

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-14-0510. Táto práca vznikla s podporou štipendia Vzdělávací nadace Jana Husa.

„Všetci súhlasia, že poznanie je hodnotné, ale tým sa zhoda končí.“
(Lehrer 1999, 11)

Dejiny epistemológie sa točia okolo poznania; najmä okolo otázok, či je poznanie možné, a pokiaľ áno, tak koľko poznania existuje. Predpokladom týchto skúmaní je široko zdieľaný názor, že poznanie je čosi *hodnotné*. To možno považovať za jeden z centrálnych dôvodov, prečo poznanie bolo a stále je predmetom neúfňajúcej epistemologickej pozornosti. S týmto stavom však ostro kontrastuje fakt, že doposiaľ sa nepodarilo uspokojivo vysvetliť *problém hodnoty poznania*. Otázka, prečo, alebo na základe čoho je poznanie hodnotné, je stále otvorená; diskusie o tejto otázke sú neustále živé a polemické. Pretrvávajúce ťažkosti s vysvetlením hodnoty poznania dovedli niektorých až k pochybnostiam, či poznanie vôbec má nejakú špecifickú hodnotu. Podľa jednej, v súčasnosti čoraz populárnejšej názorovej línie, je hlavným nositeľom epistemickej hodnoty iný fenomén, ktorým je *porozumenie*. Lenže ani zástancovia tohto názoru zrejme nemôžu celkom obchádzať otázku, akú hodnotu má z ich pohľadu poznanie.

Načrtnuté myšlienky vyznačujú tematické súradnice tejto state. Jej prvá časť je venovaná expozícii samotného problému hodnoty poznania. Druhá časť približuje rozličné pokusy o vysvetlenie hodnoty poznania, ako aj ich kritiku. Tretia časť sa zameriava na myšlienkový posun vybraných autorov od hodnoty poznania k hodnote porozumenia. Napokon, záverečná štvrtá časť rozvíja úvahy o možnostiach, ako vysvetliť hodnotu poznania z perspektívy porozumenia.

Problém hodnoty poznania

Prebudenie záujmu o otázky súvisiace s hodnotou poznania je zásluha najmä J. Kvanviga, ktorý zhruba pred pätnástimi rokmi zverejnil dnes už klasickú prácu (Kvanvig 2003). Tvrdí v nej, že správne ponímaná epistemológia nemôže ignorovať otázku hodnoty poznania. Doterajšie skúmania sa týkali predovšetkým objasňovania *povahy* poznania, no to musí byť podľa Kvanviga úzko previazané tiež s objasňovaním *hodnoty* poznania. Teória poznania, ktorá by skúmala iba jeden z týchto aspektov, by bola neuspokojivo parciálna (Kvanvig 2003, x).² Avšak nájdenie takej existujúcej teórie, ktorá by sa adekvátne venovala aj hodnotovému aspektu poznania, nie je vôbec jednoduché. Ako konštatuje Kvanvig: „Z hľadiska toho, aký centrálny je predpoklad hodnoty poznania pre epistemológiu, je prekvapivé, ako málo diskusií o hodnote poznania sa dá nájsť v dejinách epistemológie.“ (Kvanvig 2003, ix). Kvanvigovu „dvojcestnú“ perspektívu, podľa ktorej sú povaha a hodnota poznania dve strany tej istej mince, si postupne osvojili ďalší autori. Bez preháňania možno povedať, že táto téma sa stáva jedným z hlavných ťažísk súčasného epistemologického záujmu.³ O to zvláštnejšia je situácia, že takmer všetky doterajšie pokusy o teoretické vysvetlenie hodnoty poznania sa stretli s ťažkosťami.

² Schopnosť uspokojivo vysvetliť hodnotu poznania tvorí v Kvanvigovom ponímaní *kritérium* plauzibilných teórií poznania. Slabšiu verziu tejto požiadavky formuluje D. Pritchard, ktorý žiada, aby teórie poznania vysvetľovali len našu *intuíciu*, že poznanie je hodnotné (Pritchard 2012).

³ Problém hodnoty poznania predstavuje najdiskutovanejšiu súčasť širšieho *problému epistemickej hodnoty*, ktorý skúma hodnotu rozličných epistemických veličín: okrem poznania aj pravdy, zdôvodnenia, istoty atď.

Mali by sme povedať pár slov o hodnote; o tom, čo majú filozofi na mysli pod hodnotou, ktorú pripisujú poznaniu. Bežne sa možno stretnúť s rozlíšením medzi *finálnou* a *inštrumentálnou* hodnotou. V skratke, finálne hodnotná vec je bezprostredne hodnotná sama osebe, kým inštrumentálne hodnotná vec je hodnotná len vďaka tomu, že prostredníctvom nej môžeme dosiahnuť nejakú inú hodnotnú vec. Ktorým z týchto dvoch druhov hodnoty disponuje poznanie? Ak si spomenieme na známu tézu F. Bacona – „poznanie je moc“ –, tak nás to môže tiahnuť k inštrumentálnej odpovedi. V tomto chápaní by malo poznanie predovšetkým praktickú hodnotu ako prostriedok pre účelné manipulovanie s vecami i ľuďmi. Táto odpoveď však čelí problémom, na ktoré poukázal už Platón. Porovnajme napríklad poznanie s pravdivou mienkou. Ak sa máme vydať na cestu do Larissy, ako ilustruje Platón, rovnako dobre nám poslúži tak poznanie správnej cesty, ako aj obyčajná mienka o správnej ceste, pokiaľ je pravdivá. Čiže z praktického hľadiska tu poznanie svojou hodnotou zdanlivo nepresahuje hodnotu pravdivej mienky. A predsa, poznanie si vo všeobecnosti nepochybne ceníme viac než pravdivú mienku. Ako je možné vysvetliť tento paradox? Platón ho označil ako *Menonov problém*, ktorý spočíva špecificky v úlohe vysvetliť, prečo je poznanie hodnotnejšie než pravdivá mienka (Platón 1990, 520–521). V dôsledku spomenutých ťažkostí s explikáciou praktickej hodnoty poznania sa ustálil názor, že ak filozofi skúmajú hodnotu poznania, tak prevažne majú na mysli jeho *finálnu* hodnotu.⁴

Keď sa začneme pýtať na hodnotu poznania, tak rýchlo zistíme, že túto otázku treba precizovať. Hodnota poznania v porovnaní s čím? Hľadáme vysvetlenie vyššej *miery*, alebo vyššieho *druhu* hodnoty poznania? V súčasnosti je rozšírený názor, že existuje niekoľko rôznych problémov hodnoty poznania, pričom najčastejšie sa uvádza ich delenie, ktorého autorom je D. Pritchard. Ten rozlišuje celkovo tri problémy hodnoty poznania: *primárny*, *sekundárny* a *terciárny* (Pritchard 2012, 5–8):

1. *Primárny problém* hodnoty poznania spočíva v otázke, prečo je poznanie hodnotnejšie než *pravdivé presvedčenie*?⁵ Tento problém je ekvivalentný Platónovmu Menonovmu problému a podľa Pritcharda zodpovedá minimálnemu čítaniu výroku, že poznanie je hodnotné (Pritchard 2012, 5). Sám Platón zároveň ponúka aj provizórnu odpoveď. Uvažuje, že ak by sa cesta do Larissy sprvoti zatáčala zdanlivo opačným smerom, tak ten, kto cestu pozná, by nerušene pokračoval ďalej, avšak ten, kto má len pravdivú mienku, by mohol v tejto situácii ľahko začať pochybovať. Na základe toho Platón pokladá poznanie za akýmsi spôsobom stabilnejšie oproti pravdivej mienke; za „pripútané k pravde“ (Pritchard 2012, 6; Platón 1990, 521). I súčasné teórie poznania dokážu poskytnúť prosté odpovede na primárny problém. Zástanca tripartitnej teórie môže povedať, že poznanie je hodnotné, pretože v porovnaní s pravdivým presvedčením je navyše zdôvodnené. Reliabilista môže tvrdiť, že poznanie je hodnotné vďaka svojej spoľahlivosti. Predstavitel' epistemológie cností (angl. virtue epistemology) by zrejme videl zvláštnu hodnotu poznania v tom, že je manifestáciou relevantných kognitívnych schopností agenta. Súčasná teória väčšinou definujú poznanie ako pravdivé presvedčenie + X, kde za X je dosadená nejaká prídavná vlastnosť alebo vlastnosti. Na základe toho je možné primárnu hodnotu poznania vysvetľovať práve pomocou vybraného faktoru X.

⁴ V pozadí týchto úvah je skrytý predpoklad, že hodnota nie je kontingentnou črtou poznania, ale pokiaľ mu prináleží, tak mu prináleží *nevyhnutne*. Z tohto dôvodu autori vážne nerozmyšľajú o možnosti, že niektoré poznania by mohli mať finálnu a iné inštrumentálnu hodnotu. Ak má raz poznanie hodnotu, tak musí mať len jeden typ hodnoty, a keďže inštrumentálna hodnota je problematická, v hre ostáva iba finálna hodnota.

⁵ Výrazy *presvedčenie* a *mienka* sú v celej stati používané synonymicky. Variácia týchto termínov je daná len tým, že v kontexte Platónových spisov je bežnejší termín *mienka*, zatiaľ čo v súčasných teóriách sa častejšie objavuje výraz *presvedčenie*.

2. *Sekundárny problém* hodnoty poznania obsahuje širšiu otázku, prečo je poznanie hodnotnejšie než *nepoznanie*? Tento problém sa už nezameriava špecificky iba na rozdiel medzi poznaním a pravdivým presvedčením, ale na všeobecný rozdiel v hodnote poznania a akéhokoľvek iného, menej hodnotného stavu. Niekedy sa formuluje aj ako rozdiel medzi hodnotou poznania a hodnotou ľubovoľnej *neúplnej* množiny konštituentov poznania. To, ktoré prvky konštituuju poznanie, závisí od prijatej definície poznania. Tá najčastejšie postuluje ekvivalenciu medzi poznaním a nejakým súborom podmienok $x_1...x_n$. Predpokladá sa, že ak z daného súboru podmienok $x_1...x_n$ vynecháme ktorýkoľvek prvok alebo prvky, tak poznanie narušíme a výsledný stav bude menej hodnotný než poznanie vyjadrené kompletným súborom týchto podmienok. Sekundárny problém tak stavia predstaviteľa ľubovoľného chápania poznania pred úlohu vysvetliť, ako a prečo je hodnota poznania tvorená práve tými konštituentmi, ktoré daný predstaviteľ preferuje, a z akého dôvodu sú všetky neúplné kombinácie týchto konštituentov menej hodnotné než samotné poznanie. Treba dodať, ako upozorňuje Pritchard, že odpoveď na sekundárny problém nemusí byť totožná s odpoveďou na primárny problém. Dajme tomu, že na margo primárneho problému budeme tvrdiť, že poznanie je hodnotnejšie než pravdivé presvedčenie, lebo obsahuje aj podmienku zdôvodnenia. Ale ak budeme veriť napríklad E. Gettierovi v tom, že tripartitná definícia nie je postačujúca charakteristika poznania (Gettier 1963), tak tá istá odpoveď ešte nemusí riešiť sekundárny problém, pretože poznanie bude okrem zdôvodneného pravdivého presvedčenia vyžadovať ešte čosi ďalšie (Pritchard 2012, 6–7).

3. *Terciárny problém* hodnoty poznania je tvorený požiadavkou vysvetliť, v akom zmysle je poznanie hodnotnejšie oproti nepoznaniu – ako rozdiel nie v stupni, ale v *druhu hodnoty*. Pritchard tvrdí, že v prípade poznania predpokladáme takú hodnotu, ktorá *presahuje* súčet hodnôt jednotlivých konštituentov poznania. Niektorí by totiž mohli sekundárny problém riešiť tak, že na pomyslenej kontinuálnej stupnici by stanovil bod, ktorý by označoval postačujúcu mieru splnenia podmienok požadovaných pre poznanie (napr. postačujúce zdôvodnenie či postačujúcu spoľahlivosť). Také stanovenie by však podľa Pritcharda bolo arbitrárne a nezodpovedalo by našim intuíciam, ktoré vraj poznaniu priradujú nielen vyššiu, ale aj osobitnú, *kvalitatívne odlišnú* hodnotu v porovnaní s hodnotou jeho konštituentov (Pritchard 2012, 7–8).⁶ Napriek tomu terciárny problém vyvoláva isté pochybnosti. Ak je poznanie tvorené určitými zložkami, ako môže mať vyššiu hodnotu než ich súhrn? Odkiaľ by sa táto extra hodnota vzala? Ďalej, čo vôbec znamená *iný druh* hodnoty? Aké druhy hodnôt existujú? Tieto neľahké otázky vedú časť autorov ku skeptickému postojovi voči terciárnemu problému (Bondy 2015, kap. 2.c.). Pokiaľ by sa ukázalo, že tento problém je iluzórny, problém hodnoty poznania by sa zredukoval na „skladačku“ z hodnôt jednotlivých zložiek poznania. Ale ak by sa naň našla odpoveď, bola by tiež odpoveďou aj na sekundárny problém.

Uvedené tri problémy vymedzujú tematický priestor, v ktorom sa prevažne pohybuje skúmanie otázok súvisiacich s hodnotou poznania.⁷

⁶ Motiváciu terciárneho problému vysvetľuje L. Bonjour (2010), ktorý kladie otázku, aká miera pravdepodobnosti presvedčenia je postačujúca pre vznik poznania? A odpovedá, že akákoľvek zvolená miera bude arbitrárna, pretože nebude možné dobre vysvetliť, prečo preferujeme napríklad pravdepodobnosť 90 %, ale nie 89,9 % alebo 90,1 %. Pre podrobnejšie vysvetlenie terciárneho problému pozri Nuhliček (2017).

⁷ J. Greco (2011, 221) pridáva ešte štvrtý, *kvarciárny problém* hodnoty poznania, ktorý sa zaujíma o to, prečo je poznanie hodnotnejšie než rôzne príbuzné termíny v jeho „susedstve“?

Hľadanie hodnoty poznania

Diskusia o otázkach hodnoty poznania, ako sme spomenuli, rozprúdila najmä paradigmatická práca J. Kvanviga (2003). Kvanvig však upútal pozornosť nielen tým, že vo svojej práci tento problém tematizoval, ale hlavne obhajovaním kontroverznej tézy, že *hodnota poznania sa nedá vysvetliť*. Tvrdí, že pokiaľ chápeme poznanie ako konštituované pravdivým presvedčením a nejakou ďalšou zložkou či zložkami, tak je ťažké nájsť takú zložku, ktorá by jasne vysvetľovala, prečo hodnota poznania presahuje hodnotu pravdivého presvedčenia (Kvanvig 2003, xii).⁸ Uvažovanie v komparatívnej dichotómii *poznanie – pravdivé presvedčenie* má pôvod v Platónovom dialógu *Menon*, v ktorom Sokrates vyslovuje názor, že pravdivá mienka je hodnotná, ale poznanie je hodnotnejšie. Tým nastoľuje rudimentárnu otázku, čo *presne* činí poznanie hodnotnejším oproti pravdivej mienke? Utvára tak základný rámec, v ktorom sa problém hodnoty poznania traktuje i v súčasnosti (Kvanvig 2003, x).⁹

Kvanvig skúma viacero kandidátov na tú zložku poznania, vďaka ktorej má hodnota poznania prevyšovať hodnotu pravdivého presvedčenia. Prvú možnosť ponúka klasická tripartitná teória, podľa ktorej sa poznanie líši od pravdivého presvedčenia v tom, že je navyše *zdôvodnené*. Na to, aby sme dokázali posúdiť, ako presne má zdôvodnenie prepožičiavať hodnotu poznaniu, potrebujeme najprv bližšie charakterizovať, čo sa chápe pod zdôvodnením. Lenže tu sa vynára problém. V súčasnej epistemológii totiž neexistuje nijaké „štandardné“, alebo aspoň prevažujúce chápanie zdôvodnenia. Naopak, otázka zdôvodnenia tvorí stále jednu z najdiskutovanejších a najpolemickejších otázok.¹⁰ Zrejme ani nie je možné prebrať každú z množstva súperiacich koncepcií v tejto oblasti. Kvanvig si preto vyberá iba jedno konkrétne chápanie zdôvodnenia, ktoré však patrí k dominantným a dobre explikovaným chápaniam s nemalým počtom zástancov. Ide o smer známy ako *reliabilizmus*, ktorý pôvodne artikuloval A. Goldman (1979) a podľa ktorého je presvedčenie zdôvodnené vtedy, keď pochádza zo *spoľahlivého* kognitívneho zdroja. Spoľahlivý kognitívny zdroj sa vyznačuje tým, že má stabilnú tendenciu produkovať prevažne pravdivé presvedčenia. Z pozície reliabilizmu sa tak možné vysvetlenie hodnoty poznania natíska samo. Poznanie sa javí ako hodnotné vďaka tomu, že má pôvod v spoľahlivých kognitívnych zdrojoch. Ich vplyvom poznanie nadobúda atribút systematickej inklinácie k pravde, čím sa odlišuje od obyčajného pravdivého presvedčenia, ktoré tiež môže byť pravdivé iba náhodou.

Hoci táto odpoveď na prvý pohľad azda vyzerá prijateľne, bola proti nej vznesená závažná námietka. Týka sa toho, že spoľahlivosť kognitívnych zdrojov v skutočnosti *nedokáže* vysvetliť rozdiel medzi hodnotou pravdivého presvedčenia a hodnotou poznania. Neexistuje totiž zreteľný hodnotový rozdiel medzi pravdivým presvedčením a *spoľahlivo utvoreným* pravdivým presvedčením, ktoré reliabilisti stotožňujú s poznaním. Argumentácia sa tu opiera o tézu, že pravdivé presvedčenie si ceníme nezávisle od toho, či ho vyprodukoval spoľahlivý, alebo nespoľahlivý kognitívny zdroj. Túto námietku rozpracovala L. Zagzebski (2003, 13),

⁸ Alternatívu k tomuto pohľadu, čo do vplyvu však okrajovú, tvorí stanovisko T. Williamsona (2000), podľa ktorého poznanie *nie je* konštituované nijakými zložkami, ale samo tvorí základnú zložku iných epistemických stavov. Téza, že poznanie je hodnotné, je v tom prípade axiómou.

⁹ Hodnota samotného pravdivého presvedčenia sa pritom nezvykne zvlášť problematizovať. Zhruba povedané, presvedčenie sa považuje za hodnotné, pretože orientuje ľudské konanie; a hodnota pravdy zase spočíva v tom, že reprezentuje skutočný stav vecí. Pre podrobnejšiu diskusiu o hodnote pravdy, resp. pravdivého presvedčenia pozri Bondy (2015, časť 3.) alebo Pritchard, Turri, Carter (2018, časť 8.).

¹⁰ Pre priblíženie aktuálnych kontroverzií ohľadne zdôvodnenia pozri Nuhliček (2013).

ktorá ju ilustruje pomocou príkladu s kávovarmi. Majme dve šálky rovnako dobrej kávy, z ktorých jedna bola vyprodukovaná spoľahlivým kávovarom, ale druhú vyrobil nespoľahlivý prístroj, z ktorého len náhodou vzišla šálka dobrej kávy. Je nesporné, že dobrú kávu si ceníme, a teda obidve šálky kávy budú pre nás rovnako hodnotné. No *ak sú raz hodnotné*, tak už neprihliadame na to, aký kávovar ich vyrobil. Pokiaľ horší kávovar dokázal vyprodukovať šálku dobrej kávy, tak ani jeho pochybný stav nič nemení na tom, že ním vyrobená dobrá káva je rovnako hodnotná ako dobrá káva z kvalitnejšieho prístroja. Pôvod v nespoľahlivom kávovare teda nijako neznižuje hodnotu dobrej kávy – ale ani pôvod v spoľahlivom kávovare jej nedodáva žiadnu pridanú hodnotu. Dobrá káva sa nestane zrazu lepšou, keď sa dozvieme, že ju vyrobil osvedčený prístroj. Analogicky to platí aj pre pravdivé presvedčenia, ktorých hodnota, *ak sú raz pravdivé*, sa *nezvyšuje* tým, že vznikli zo spoľahlivého kognitívneho zdroja. V tejto súvislosti je zaužívaná fráza, že hodnota zdroja je „pohltená“ hodnotou produktu, vzhľadom na čo sa preberaná námietka označuje ako *problém pohltenia* (angl. *swamping problem*).

Problém pohltenia bol vymyslený špeciálne ako námietka proti reliabilizmu, ale dá sa uplatniť aj v širšom meradle. Už sme uviedli, že teórie poznania typicky vymedzujú poznanie vo forme *pravdivé presvedčenie + X*, kde X reprezentuje nejakú doplnkovú vlastnosť, ktorou môže byť v závislosti od konkrétnej teórie zdôvodnenia spoľahlivosť, nevyvrátenosť, kauzálna adekvátnosť atď. Všetky tieto vlastnosti majú spoločnú črtu, že určitým spôsobom zvyšujú šancu, že naše presvedčenie bude správne. Inými slovami, zvyšujú pravdepodobnosť pravdivého presvedčenia. No ako dôvodí Kvanvig, všeobecné ponaučenie, ktoré plynie z problému pohltenia, znie, že pravdivé presvedčenie, ktoré je pravdepodobne pravdivé, *nemá nijakú axiologickú výhodu* pred pravdivým presvedčením, ktoré nie je pravdepodobne pravdivé. Ak raz máme pravdivé presvedčenie, tak hodnota akejkoľvek ďalšej vlastnosti, ktorá má zvyšovať jeho pravdepodobnosť, bude zakaždým „pohltená“ hodnotou aktuálneho pravdivého presvedčenia (Kvanvig 2003, 45 a n.).¹¹

Kvanvigove úvahy vedie neúprosná logika. Po prvé, je intuitívne plauzibilné, že pravdivé presvedčenie tvorí zložku poznania. Po druhé, poznanie je hodnotnejšie než pravdivé presvedčenie. Z toho vyplýva, že vyššiu hodnotu musí poznaniu prepožičiavať nejaká ďalšia zložka X, pridaná k pravdivému presvedčeniu. Avšak na základe problému pohltenia sa ukazuje, že neexistuje taká zložka X, ktorá by dokázala vysvetliť vyššiu hodnotu poznania. To vedie Kvanviga ku konečnému, hoci ako sám pripúšťa, hlboko neuspokojivému konštatovaniu, že „nemáme nijakú prijateľnú odpoveď na otázku hodnoty poznania“ (Kvanvig 2003, 184).¹²

Od poznania k porozumeniu

Bolo by chybou myslieť si, že kvôli neúspechu pri vysvetľovaní hodnoty poznania bude Kvanvig popierať, že poznanie má signifikantnú hodnotu. Podľa neho je poznanie hodnotné už len preto, že obsahuje pravdivé presvedčenie. Ťažšie je to však s vysvetlením hodnoty, ktorou poznanie údajne prekračuje pravdivé presvedčenie. Pokiaľ ide o objasňovanie hodnoty poznania prostredníctvom hodnoty jeho zložiek, Kvanvig je k tejto možnosti

¹¹ Pritchard tento problém artikuluje tak, že vlastnosť X je *instrumentálne hodnotná* vzhľadom na pravdivé presvedčenie, a teda ak je pravdivé presvedčenie raz dosiahnuté, tak vlastnosť X stráca svoju hodnotu. To je dôvod, prečo nie je možné vysvetliť vyššiu hodnotu poznania oproti pravdivému presvedčeniu pomocou vlastnosti X. (Pritchard 2012, 9–10)

¹² Ak zoberieme vážne Kvanvigovu poznámku, že schopnosť vysvetliť hodnotu poznania má tvoriť kritérium prijateľných teórií poznania, tak platí, že množina takých teórií bude veľmi chudobná.

skeptický. Na problém hodnoty poznania, tak ako ho predložil Sokrates, sa podľa neho odpovedať nedá (Kvanvig 2003, 205). To však neznamená rezignáciu na hodnotové otázky v epistemológii. Negatívne závery môžu slúžiť ako podnet na opätovné premyslenie kľúčových pojmov a na hľadanie alternatívnych nositeľov významnej epistemickej hodnoty. Kvanvig v pozícii takejto alternatívnej epistemickej hodnoty identifikuje predovšetkým *porozumenie* (angl. understanding).

Prečo práve porozumenie? Kvanvig v ňom vidí tú hodnotu, ktorú očakával pri poznaní, no ktorú sa mu nepodarilo preukázať. Zdôrazňuje, že „epistemologický projekt, ktorý sa zameriava viac na porozumenie než na poznanie, má axiologické prednosti“ (Kvanvig 2003, 202). Za najdôležitejšiu považuje tú prednosť, že porozumenie má jedinečnú hodnotu, ktorá prevyšuje hodnotu jeho súčastí, a tak poskytuje riešenie problému hodnoty, tak ako ho prezentoval Platón v *Menonovi*. Porozumenie má totiž komplexný charakter. Skladá sa zo *súboru presvedčení*, ktoré musia byť z väčšej časti pravdivé, a zároveň z pochopenia *štruktúrálnych vzťahov*, ktorými tieto presvedčenia navzájom súvisia. V tomto zmysle môžeme hovoriť o porozumení kvantovej fyzike, určitému regiónu, alebo vlastnej manželke. Rozumieť znamená mať nielen dostatok relevantných informácií, ale najmä chápať rozličné spôsoby, akými sú tieto informácie poprepájané. Môže ísť o evidenčné, explanačné, logické či probabilistické vzťahy, ktoré utvárajú celkovú konštrukciu vedomostí. Malé chyby v detailoch sa dajú tolerovať, ale porozumenie nie je zlučiteľné s veľkým množstvom chýb alebo s chybami v podstatných veciach.¹³ (Kvanvig 2003, 192–193; Kvanvig 2009, 96–97) Vzhľadom na to, porozumenie svojou hodnotou jasne prevyšuje hodnotu pravdivého presvedčenia, pretože navyše vyžaduje, aby pravdivé presvedčenia utvárali *koherentný systém*. Na porozumenie sa tak nevzťahuje *problém pohľtenia* – ak raz máme singulárne pravdivé presvedčenie, tak jeho hodnota nedokáže „pohlitiť“ hodnotu celého systému, v ktorom predmetné presvedčenie figuruje. Na základe uvedených dôvodov Kvanvig favorizuje porozumenie pred poznaním, hoci sám upozorňuje, že jeho „diskusia o porozumení je skôr len náčrtom než ucelenou teóriou.“ (Kvanvig 2003, 203)

Kvanvigove myšlienky si našli ďalších zástancov. Jedným z nich je spomínaný D. Pritchard, ktorý k nim však pridáva sofistikovanejšie odôvodnenie, prečo porozumenie v otázke hodnoty prevyšuje poznanie. Opiera sa pri tom o pojem *kognitívneho úspechu*. Existuje niekoľko teórií, ktoré vymedzujú poznanie ako pravdivé presvedčenie dosiahnuté prostredníctvom kognitívnych cností (Greco 2000; Sosa 2007 a i.). Pod kognitívnymi cnosťami sa rozumejú také intelektuálne vlastnosti, ktoré sú nápomocné pri hľadaní pravdy a vyhýbaní sa omylu, ako sú pozornosť, sústredenosť, reflektovanie možných rušivých parametrov, opakovaná kontrola správnosti a pod. Poznanie podľa tohto nadobúdame vtedy, keď si utvárame pravdivé presvedčenia, ktoré sú dosiahnuté vďaka uplatneniu príslušných kognitívnych cností. Nejde len o to, aby sme uplatnili cnosti a dosiahli pravdu, ale uplatnenie cností musí byť *vlastnou príčinou* dosiahnutia pravdy. Poznanie je tak „úspech skrze cnosť“ (Greco 2009, 318); poznanie je druhom kognitívneho úspechu.¹⁴

¹³ Na rozdiel od poznania, ktoré je *propozičné* – jeho predmetom sú propozície, napr. „V SR sa používa pomerný volebný systém“ –, porozumenie má *objektový* charakter. To znamená, že jeho predmetom je celá oblasť vedenia zložená z integrovaného súboru propozícií (napr. porozumenie pomernému volebnému systému v SR).

¹⁴ Súčasný smer v epistemológii, ktorý sa vyznačuje tým, že „za primárny predmet epistemickej evaluácie považuje intelektuálnych agentov a komunity, so zameraním sa na kognitívne cnosti a neresti, stelesňované a vyjadrované týmito agentmi a komunitami“ (Turri, Alfano, Greco 2017), sa všeobecne nazýva *epistemológia cností* (angl. virtue epistemology).

Pritchard sa chytá tejto línie uvažovania, no nesúhlasí so stotožňovaním kognitívneho úspechu a poznania, a už vôbec nie s vysvetľovaním hodnoty poznania pomocou tohto konceptu. Ukazuje, že existujú prípady kognitívnych úspechov, ktoré *nie sú* poznáním, a naopak, že existujú prípady poznania, ktoré *nie sú* kognitívnymi úspechmi. V prvom prípade argumentuje situáciami, v ktorých sa vyskytuje tzv. environmentálne šťastie. Predstavme si krajinu, v ktorej sú postavené mnohé makety budov (napríklad ako pozostatok po natáčaní filmu), navonok nerozoznatelných od pravých budov. Ďalej si predstavme človeka, ktorý prechádza touto krajinou, no netuší, že v nej stoja nejaké makety. Ak tento človek náhodou zastane pred jedinou pravou budovou v celom okolí a utvorí si presvedčenie „Predo mnou je budova.“, tak síce dosiahne učebnicový kognitívny úspech – pravdivé presvedčenie získané pomocou kognitívnych čností –, ale *nebude* mať o tejto veci poznanie, pretože len vplyvom environmentálneho šťastia (t. j. náhody) bude stáť pred jedinou skutočnou budovou.¹⁵ (Pritchard 2009, 26–27) V prospech druhého prípadu, čiže poznania bez kognitívneho úspechu, Pritchard uvádza najmä situácie, kedy sa k poznaniu dostávame prostredníctvom svedectva niekoho iného. Pokiaľ vystúpime z vlaku v cudzom meste a opýtame sa okoloidúceho na cestu k nášmu hotelu, tak o správnom smere cesty síce nadobudneme poznanie, ale keďže sami nevynaložíme zodpovedajúce kognitívne úsilie, podľa Pritcharda *nemožno* hovoriť o kognitívnom úspechu (Pritchard 2009, 28–29). Z týchto dôvodov poznanie nie je ekvivalentné kognitívnomu úspechu.

Pritchard nepochybuje o tom, že kognitívny úspech je zdrojom významnej epistemickej hodnoty. Tvorí jedinečný prípad, kedy sa subjektívna snaha o dosiahnutie pravdy stretáva s objektívnym výsledkom v podobe skutočne dosiahnutej pravdy. Kognitívny úspech tak znamená zreteľne viac než len disponovanie pravdivým presvedčením, lebo vyžaduje tiež vhodné zapojenie zodpovedajúcich kognitívnych schopností. Vďaka tomu je nositeľom špecifickej finálnej hodnoty, ktorá poskytuje východisko pre účinnú odpoveď na Menónov problém (Pritchard 2012, 70). Pritchard sa však prikláňa k názoru, že kognitívny úspech koreluje skôr s *porozumením* než s poznáním. Porozumenie vymedzuje, podobne ako Kvanvig, ako holistické uchopenie (prevažne pravdivých) presvedčení a vzťahov medzi nimi v rámci určitej oblasti; zahŕňa nielen „porozumieť, čo“, ale aj „porozumieť, prečo“ (Pritchard 2012, 73–74). Napríklad, ak dieťaťu povieme, že nejaký dom zhorel kvôli zlej elektroinštalácii, tak zrejme bude *poznať* príčinu požiaru, ale *nebude* jej *rozumieť*. Pre porozumenie danej príčiny požiaru by bolo potrebné jednak ovládať relevantné informácie o elektroinštaláciách, a jednak pomocou príslušných kognitívnych schopností pochopiť chybu elektroinštalácie v konkrétnom dome. Je príznačné, že porozumenie sa vždy spája s určitým „kognitívnym výkonom“; porozumenie sa nedá získať iba mimochodom. Na základe toho prichádza Pritchard k postoju, že na rozdiel od poznania, „každé porozumenie zahŕňa kognitívny úspech“ (Pritchard 2012, 82).¹⁶ Odvodenie konečného záveru potom nie je zložitý: Ak je porozumenie formou kognitívneho úspechu a ak sú kognitívne úspechy finálne hodnotné, tak porozumenie sa vyznačuje finálnou epistemickou hodnotou (Pritchard 2012, 83).

Zástancovia porozumenia sa nazdávajú, že dokážu odpovedať na problém hodnoty poznania v jeho primárnej, sekundárnej i terciárnej podobe, pokiaľ na miesto poznania dosadíme *porozumenie*. Po prvé, porozumenie je hodnotnejšie než pravdivé presvedčenie, pretože zahŕňa uchopenie uceleného súboru pravdivých presvedčení. Po druhé, z toho istého dôvodu je porozumenie tiež hodnotnejšie než akýkoľvek iný stav, ktorý nedosahuje kvalitu úplného porozumenia, ako napr. čiastočné porozumenie, špekulatívna domnienka a pod. A po tretie,

¹⁵ Autorom originálneho príkladu, v ktorom sa hovorí konkrétne o maketách stodôl, je A. Goldman (1976, 772–773).

¹⁶ Vedľajším dôsledkom tejto úvahy je opäť téza, že porozumenie nie je ekvivalentné s poznáním.

porozumenie má potenciál uspokojiť aj najspornejší terciárny problém, ktorý postuluje osobitný, kvalitatívne vyšší druh hodnoty, presahujúci spoločnú hodnotu jeho zložiek. Tento vyšší druh hodnoty možno badať v tom, že porozumenie zahŕňa nielen osvojenie si určitej množiny vedomostí, ale navyše aj ich pochopenie *v rámci organizovaného systému*.

Hodnota porozumenia a hodnota poznania

Dalo by sa pokračovať diskusiou o detailoch Kvanvigovej a Pritchardovej koncepcie, no našu pozornosť teraz obrátíme iným smerom. Pristavíme sa pri otázke, ako dokážu autori preferujúci hodnotu porozumenia vysvetliť *hodnotu poznania*? Obaja spomenutí autori totiž argumentujú, že zvláštna epistemická hodnota, ktorá sa pripisovala poznaniu, v skutočnosti patrí porozumeniu. To však zrejme neznamená, že poznanie je bezcenné. Naopak, aj keby bola pravda, že hlavnú epistemickú hodnotu predstavuje porozumenie, tak stále platí, že poznanie v našich očiach *má* určitú hodnotu. Pripomeňme si, že sám Kvanvig požaduje, aby epistemologické teórie vysvetľovali tak povahu, ako aj *hodnotu poznania* (Kvanvig 2003, x). Aké odpovede teda ponúkajú?

Kvanvig má tendenciu spochybňovať dlhú epistemologickú tradíciu zameranú na poznanie. Hovorí, že epistemologické skúmania sa síce vždy zameriavali viac na poznanie než na čokoľvek iné, no fakt, že porozumenie má vyšší typ hodnoty než akým disponuje poznanie, podľa neho „podkopáva odôvodnenosť sústreďovania sa na poznanie, ktoré môžeme sledovať v dejinách epistemológie“ (Kvanvig 2009, 95). Všimá si, že v prirodzenom jazyku sa poznanie a porozumenie často zamieňajú, no neprikladá tomu veľký význam. Odlišuje filozofický výskum porozumenia, ku ktorému sa hlási, od skúmania jazykového používania tohto výrazu (Kvanvig 2009, 97–98). Okrem týchto poznámok sa však Kvanvig podrobnejšie nevyjadruje k otázke možnej pozitívnej hodnoty poznania. Trvá na tom, že poznanie nemá takú epistemickú hodnotu, aká sa mu bežne pripisuje, ale už nerieši, akú hodnotu poznanie má, ani čo je jej zdrojom.

Pritchard ide o čosi ďalej a otázkam vzťahu medzi porozumením a poznaním venuje trochu väčší priestor. S Kvanvigom súhlasí v tom, že v bežnom ponímaní ide poznanie mnohokrát ruka v ruke s porozumením, preto sa môže zdať, že poznanie má špecifickú epistemickú hodnotu. Bližšie skúmanie však odhaľuje, že túto vlastnosť si len „požičiava“ od porozumenia (Pritchard 2012, 83). Ako už bolo uvedené, Pritchard sa opiera najmä o pojem kognitívneho úspechu, ktorý využíva aj pri vysvetlení zdanlivej hodnoty poznania. Tvrdí, že rozšírená intuícia o zvláštnej hodnote poznania vzniká vďaka tomu, že paradigmatické prípady poznania sú zároveň prípadmi kognitívneho úspechu. Skutočným nositeľom hodnoty v týchto prípadoch je však kognitívny úspech, a nie poznanie. Intuícia, že poznanie má špecifickú hodnotu, je len *odvodená* od hodnoty kognitívneho úspechu. Zároveň je táto intuícia *nesprávna*, pretože ako sme videli vyššie, existujú prípady kognitívnych úspechov, ktoré nie sú poznaním, ako aj prípady poznania, ktoré nie sú kognitívnymi úspechmi. Poznanie – na rozdiel od porozumenia – teda nie je pravým korelátom kognitívnych úspechov (Pritchard 2012, 63). Je zjavné, že rovnako ako Kvanvig, aj Pritchard chápe predpoklad hodnoty poznania ako akýsi omyl. Rovnako ako on však nespresňuje, akou hodnotou poznanie disponuje a odkiaľ ju čerpá – venuje sa prevažne len tomu, aby „oddiskutoval“ bežnú intuíciu o hodnote poznania.

Obidvom preberaným autorom možno adresovať výčitku, že obchádzajú pôvodnú otázku. Zisťujú, že bežné predpoklady o hodnote poznania sú nepresné a hneď prechádzajú k apológii

hodnoty porozumenia, pričom k riešeniu hodnoty poznania sa už vážnejšie nevracajú. Možno sa domnievať, že za tým stojí nenápadný posun od otázky „Prečo je poznanie hodnotné?“ k otázke „Prečo je *poznanie* hodnotné?“, ktorý nastáva v rámci ich skúmaní. Pôvodný problém hodnoty poznania je ekvivalentný *prvej* otázke, pátrajúcej po príčinách názoru, že poznanie je hodnotné. Kvanvig s Pritchardom však od istej chvíle odpovedajú na *druhú* otázku, ktorá žiada objasnenie legitímnosti začleňovania poznania medzi epistemické hodnoty. A keď nenachádzajú vyhovujúcu odpoveď, tak poznanie zavrhnú v prospech porozumenia. Vzhľadom na tendenciu sponchybnovať hodnotu poznania a s tým spojenú snahu „oddiskutovať“ bežnú intuíciu o hodnote poznania, ktorá sa prejavuje predovšetkým u Pritcharda, sa objavili obvinenia z prílišného *revizionizmu*. Totiž Kvanvig i Pritchard vlastne naznačujú, že v predpoklade poznania ako dištinktívnej epistemickej hodnoty sa celý čas široko a zásadne mýlime. J. Greco v tejto súvislosti uvažuje, či je takáto miera revizionizmu vôbec prípustná, a opatrne ju pripúšťa len za predpokladu, že by sa výmenou za ňu dala získať nejaká významná teoretická výhoda (Greco 2011, 227). Či je taká výhoda prítomná v prácach menovaných autorov, však nie je zrejmé.

Vzhľadom na povedané chcem artikulovať problém, ktorý nazývam *nový problém hodnoty poznania*: Akú hodnotu má poznanie za predpokladu, že primárnym nositeľom epistemickej hodnoty je porozumenie? Je zrejmé, že porozumenie tvorí zaujímavú alternatívu v oblasti problematiky epistemických hodnôt, ktorá pravdepodobne disponuje prostriedkami pre riešenie viacerých axiologických problémov v epistemológii. Keď však príde rad na posudzovanie hodnoty samotného *poznania*, tak rámec pre také skúmanie sa v zmienенých koncepciách nejaví ako dostatočne rozpracovaný. Vytvorenie takého rámca, a tým zodpovedanie nového problému hodnoty poznania, považujem za najaktuálnejšiu výzvu pre teoretikov v oblasti epistemických hodnôt a zároveň za nevyhnutnú podmienku pre skompletizovanie Kvanvigom nastoleného epistemologicko-axiologického projektu.

Domnievam sa, že existuje spôsob, ako riešiť nastolené problémy týkajúce sa hodnoty poznania, ktorý bol doposiaľ zrejme prehliadaný. Všimnime si, že celý problém je od začiatku postavený tak, že hľadáme *univerzálne* vysvetlenie hodnoty poznania, to znamená jednu univerzálnu odpoveď, ktorá bude rovnako vysvetľovať hodnotu akéhokoľvek ľubovoľného poznatku. Možno je to práve táto snaha o univerzalizmus, ktorá bráni nájsť vyhovujúce riešenie, keď proti každému návrhu sa napokon vynorí nejaký protipríklad. Čo by sa však stalo, keby sme sa vzdali predpokladu, že vysvetlenie hodnoty poznania musí byť univerzálne? Nazdávam sa, že by sme získali priestor pre formulovanie *pluralistickej* koncepcie hodnoty poznania, ktorá by pripúšťala tézu, že rozličné poznatky nemusia disponovať tým istým druhom hodnoty. To by bolo tiež v súlade s intuíciou, že rôzne poznatky si ceníme z odlišných dôvodov. Niektoré sú cenné iba ako nástroje na dosiahnutie ďalších cieľov, iné využívame v sociálnej interakcii, pri ďalších vyzdvihujeme ich spoľahlivosť či presvedčivosť, a áno, podaktoré môžu byť hodnotné aj ako paradigmatické prípady ľudských kognitívnych úspechov.

Otázkou je, ako teoreticky artikulovať tento návrh, aby neostal len v podobe vágneho motívu, prípadne, aby neskĺzol do číreho hodnotového relativizmu? Sľubnými sa tu javia niektoré koncepcie, ktoré pluralisticky chápu samotnú povahu poznania. Ako jeden príklad za všetky môže poslúžiť koncepcia poznania ako „švajčiarskeho nožika“, ktorú sformuloval M. Weiner (2009). V skratke, Weiner považuje poznanie za akýsi zastrešujúci termín (angl. umbrella term), ktorý označuje voľný súbor rozmanitých epistemických kvalít, medzi ktoré patria pravdivosť, spoľahlivosť, presvedčivosť, zdôvodnenosť a viaceré ďalšie. Keď nejakému presvedčeniu pripisujeme status poznania, tak mu vlastne atribujeme vybranú vlastnosť

alebo vlastnosti z tohto súboru. Neexistuje však nijaká konkrétna vlastnosť, ktorá by tvorila nevyhnutnú podmienku každého poznania v univerzalistickom zmysle. Uvedené chápanie poskytuje tiež dobré možnosti pre vysvetlenie *hodnoty poznania*. Ak je poznanie „švajčiarsky nožik“, ktorý obsahuje množstvo heterogénnych kvalít, variabilne uplatniteľných v rozličných kontextoch, tak jeho všeobecná hodnota nie je daná žiadnou jednotlivou kvalitou, ale práve tým, že tvorí súbor takýchto kvalít, z ktorých každá je cenná pre nejaký iný epistemický účel.

Musí byť jasné, že toto je zatiaľ len náčrt myšlienky, ktorá si bude vyžadovať oveľa dôkladnejšie rozpracovanie. V rámci neho vyvstávajú viaceré zložité otázky, ktoré môžem v tejto chvíli iba spomenúť: Ak má poznanie rozličné druhy hodnoty, má aj rozličné stupne hodnoty? Mení sa hodnota poznatkov v čase? Môže mať ten istý poznatok odlišnú hodnotu vzhľadom na rôznych ľudí alebo rôzne okolnosti? A napokon, ako sa vo svetle pluralistického prístupu mení pojem epistemickej hodnoty? To sú však technické otázky, pokiaľ je správna základná myšlienka. Podľa nej je poznanie hodnotné, pretože *v každom svojom výskyte vykazuje určité (hoci nie vždy rovnaké) kvality, ktoré sú významné z hľadiska našich kognitívnych cieľov a záujmov.*

Literatúra

Bondy, P. (2015): Epistemic Value, in Fieser, J. – Dowden, B. (eds.) *Internet Encyclopedia of Philosophy* [online], [cit. 2018-05-22], dostupné z: < <http://www.iep.utm.edu/ep-value/> >.

BonJour, L. (2010): The Myth of Knowledge, *Philosophical Perspectives* 24(1), 57–83.

Gettier, E. (1963): Is Justified True Belief Knowledge?, *Analysis* 23(6), 121–123, dostupné z: < <http://www-bcf.usc.edu/~kleinsch/Gettier.pdf> >.

Goldman, A. (1976): Discrimination and Perceptual Knowledge, *The Journal of Philosophy* 73(20), 771–791.

Goldman, A. (1979): What Is Justified Belief?, in Pappas, G. (ed.) *Justification and Knowledge*, Reidel, 1–23.

Greco, J. (2000): *Putting Skeptics in Their Place*, Cambridge University Press.

Greco, J. (2009): The Value Problem. Appendix B, in Haddock, A. – Millar, A. – Pritchard, D. (eds.) *Epistemic Value*, Oxford University Press, 313–321.

Greco, J. (2011): The Value Problem, in Bernecker, S. – Pritchard, D. (eds.) *The Routledge Companion to Epistemology*, Routledge, 219–231.

Kvanvig, J. L. (2003): *The Value of Knowledge and the Pursuit of Understanding*, Cambridge University Press.

Kvanvig, J. (2009): The Value of Understanding, in Haddock, A. – Millar, A. – Pritchard, D. (eds.) *Epistemic Value*, Oxford University Press, 95–111.

Lehrer, K. (1999): *Teória poznania*, Infopress.

Nuhlíček, M. (2013): Spory o charakter zdôvodnenia v súčasnej analytickej epistemológii, *Filozofia* 68(6), 517–522, dostupné z: <<http://www.klemens.sav.sk/fiusav/doc/filozofia/2013/6/517-522.pdf>>.

Nuhlíček, M. (2017): V čom spočíva problém hodnoty poznania?, in Javorská, A. – Marchevský, O. (eds.) *Kultúra, civilizácia, normativita – dialóg a konflikty z pohľadu filozofie*, Filozofická fakulta PU v Prešove a Slovenské filozofické združenie pri SAV, 124–128.

Platón (1990): Menon, in *Dialógy*, zv. I, Tatran, 483–524.

Pritchard, D. (2009): Knowledge, Understanding, and Epistemic Value, in O’Hear, A. (ed.) *Epistemology (Royal Institute of Philosophy Lectures)*, Cambridge University Press, 19–43.

Pritchard, D. (2012): Knowledge and Understanding, in Pritchard, D. – Millar, A. – Haddock, A. (eds.) *The Nature and Value of Knowledge. Three Investigations*, Oxford University Press, 3–88.

Pritchard, D. – Turri, J. – Carter, J. A. (2018): The Value of Knowledge, in Zalta, E. N. (ed.) *Stanford Encyclopedia of Philosophy* [online], 2007-08-21, rev. 2018-03-07 [cit. 2018-05-22], dostupné z: <<https://plato.stanford.edu/entries/knowledge-value/>>.

Sosa, E. (2007): *A Virtue Epistemology: Apt Belief and Reflective Knowledge (Volume I)*, Oxford University Press.

Turri, J. – Alfano, M. – Greco, J. (2017): Virtue Epistemology, in Zalta, E. N. (ed.) *Stanford Encyclopedia of Philosophy* [online], 1999-07-09, rev. 2017-11-07 [cit. 2018-05-22], dostupné z: <<https://plato.stanford.edu/entries/epistemology-virtue/>>.

Weiner, M. (2009): Does Knowledge Matter?, in Haddock, A. – Millar, A. – Pritchard, D. (eds.) *Epistemic Value*, Oxford University Press, 163–182.

Williamson, T. (2000): *Knowledge and Its Limits*, Oxford University Press.

Zagzebski, L. (2003): The Search for the Source of the Epistemic Good, *Metaphilosophy* 34(1–2), 12–28, dostupné z: <http://bigfatgenius.com/532%20Summer%202008/Zagzebski-Search_for_Source_Epistemic_Good.pdf>.